

TRADYCJA LITURGICZNA W STARYCH DRUKACH CERKIEWNOSŁOWIAŃSKICH APOSTOŁÓW – EWANGELIARZY NIEDZIELNYCH

Słowa kluczowe: stary druk, aprakos, lekcjonarz, apostoł-ewangeliarz, Uherce, Łuck, Lwów

Pismo Święte Nowego Testamentu (poza jego ostatnią księgą – Apokalipsą) zajmuje szczególne miejsce w życiu liturgicznym Kościoła prawosławnego. To właśnie z tych dwóch nowotestamentowych zbiorów ksiąg – tzn. Apostoła i Ewangelii – pochodzi najwięcej fragmentów czytanych podczas nabożeństw w ciągu całego roku. Stary Testament¹ (tzw. *paremie*) przeważa jedynie w dni powszednie Wielkiego Postu². Ostatnia księga Nowego Testamentu nie jest obecnie³ wykorzystywana w życiu liturgicznym słowiańskich Kościołów prawosławnych.

Stąd też Apostoły i Ewangelia są to najczęściej używane w praktyce liturgicznej księgi zawierające w zdecydowanej większości⁴, a niekiedy wręcz wyłącznie, tekst Pisma Świętego. Te dwa typy kodeksów są poświadczane w tradycji słowiańskiej już przez najstarsze (głagolickie⁵ lub cyrylickie) zabytki⁶.

Układ tekstu Pisma Świętego w Apostole i Ewangelii może odpowiadać powszechnie przyjętej kolejności ksiąg (np. w przypadku Ewangelii: Mateusz, Marek, Łukasz i Jan) lub porządkowi lektury nowotestamentowych fragmentów w cyklu tryodnym (tzn. świąt ruchomych) i minejnym (tzn. świąt stałych). Pierwszą grupę kodeksów nazywano tetraewangeliami i apostołami⁷, drugą ewangeliarzami i lekcjonarzami

¹ Szerzej o profetologionie zob. A. A. Алексеев, *Библия в богослужении, Византийско-славянский лекционарий*, Санкт-Петербург 2008, s. 159–193, 234–246.

² Są one również głoszone podczas niektórych nabożeństw o szczególnym znaczeniu teologicznym cyklu dobowego świąt.

³ Na czytanie Apokalipsy (w całości lub we fragmentach) wskazują rękopisy zapisane w serbskiej odmianie języka cerkiewnosłowiańskiego datowane na wiek XIII, por. J. Ostapczuk, *Cerkiewnosłowiański przekład liturgicznych perykop okresu Paschalnego i święta Pięćdziesiątnicy w rękopiśmiennych ewangeliarzach krótkich*, Warszawa 2010, s. 5 (przypis nr 13).

⁴ Oprócz tekstów nowotestamentowych w Apostole i Ewangelii znajdują się również inne utwory, np. przedmowy do poszczególnych ksiąg (nawet po kilka), wykaz rozdziałów (*glaw*), aparat liturgiczny, etc.

⁵ Nie zachował się rękopis Apostoła zapisany w całości głagolicą. Znane są jednak kodeksy, w których tekst perykop jest zapisany i cyrylicą, i głagolicą, np. Apostoły Ochrydzki (zob. С. М. Кульбакин, *Охридская рукопись Апостола конца XII века, (Български старини 3)*, София 1907, tablice nr VI i VIII). Świadczy to o tym, że w przeszłości istniały Apostoły zapisane głagolicą (z którego przepisano Apostoły Ochrydzki), lecz nie zachowały się one do dzisiaj.

⁶ Analogiczna sytuacja ma miejsce w tradycji greckiej, której młodszym odpowiednikiem jest tradycja słowiańska.

⁷ Niekiedy ten typ Apostoła również miał przydomek tetr, stąd też księgę tę zwano apostoł-tetr. Np. druk z 1630 roku *апостоль тетръ свръчь Дѣяній и Посланий Хѣрыхъ стѣхъ вѣбственныхъ апѣлъ* (И. Свенцицкий, *Каталогъ*

Apostoła. Popularność drugiej grupy – zwanych ogólnie lekcjonarzami – wśród rękopisów zaczęła maleć od połowy XIV (lub początku XV)⁸ wieku⁹. Do 1800 roku lekcjonarze wydrukowano zaledwie 4 razy¹⁰. W XIX wieku pamiętali o nich już wyłącznie archeografowie¹¹.

Niezależnie od ośrodka religijnego, tzn. świątyń wiejskich, miejskich, katedralnych czy monasterów, wykorzystanie przez duchowieństwo Apostoła i Tetraewangelii do celebracji nabożeństw wymagało podziału zawartego w nich tekstu nowotestamentowego na fragmenty oraz dodania aparatu liturgicznego, zawierającego informacje o zasadach ich odczytywania. Stąd też zachowane współcześnie rękopiśmienne tetraewangelie zostały podzielone na dwie grupy¹²: tzn. tetry bez podziału lub ze sporadycznym podziałem tekstu ewangelicznego na perykopy, i tetry z pełnym podziałem tekstu ewangelicznego na perykopy (tzw. tetry liturgiczne). W przypadku wykorzystania tych pierwszych kodeksów w ośrodkach o częstszej celebracji nabożeństw eucharystycznych należało jedynie uzupełnić częściowy podział tekstu nowotestamentowego oraz umieszczony zazwyczaj na końcu aparat liturgiczny¹³. Na podstawie tych dwóch elementów charakteryzuje się tradycję liturgiczną poszczególnych kodeksów Apostołów i Tetraewangelii.

W przypadku ewangeliarzy i lekcjonarzy Apostołów sytuacja wygląda nieco inaczej. Inny jest w nich układ tekstu nowotestamentowego. Fragmenty Pisma Świętego ułożone są zgodnie z kolejnością odczytywania w cyklu tryodnym i minejnym, a ich liczba wskazuje na częstotliwość odprawiania nabożeństw eucharystycznych w ośrodkach, do których były zamawiane i w których były później używane. Stąd też w przypadku lekcjonarzy można wskazać cztery¹⁴ główne typy: pełne (*le*), krótkie (*lesk*), sobotnio-niedzielne (*lsk*) i niedzielne (*lk*). Ich nazwa oraz skróty¹⁵ wskazują pośrednio na dni cyklu

Книгъ Церковно-Славянскоу Печати, t. 1, Жовква 1908, s. 9 (nr 22); Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Katalog druków cyrylickich XV–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*, Warszawa 2014, s. 58 (nr 52).

⁸ Niekiedy wskazuje się nawet na wiek XIII, zob. С. Ю. Темчин, *Исследования по кирилло-мфодиевистике и палеославистике (Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne*, t. 5), Kraków 2010, s. 76, 141.

⁹ Poświadczają to statystyki zachowanych w poszczególnych stuleciach rękopisów (tetraewangelii i ewangeliarzy), zob. *Евангелие от Иоанна в славянскоу традициу (Novum Testamentum Palaeoslovenice*, t. 1), изд. подгот. А. А. Алексеев, А. А. Пичхадзе, М. Б. Бабицкая и др., Санкт Петербург 1998, s. 17 (I paginacji); А. А. Алексеев, *Текстология славянскоу Библии, (Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Neue Folge. Reihe A: Slavistische Forschungen*, Bd. 24), Санкт Петербург 1999, s. 22).

¹⁰ W tym samym czasie tetraewangelie wydrukowano 120 razy, Nowy Testament (niekiedy z księgą Psalmów) 51 razy i Biblię 18 razy. J. Ostapczuk, *Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne z Ewangelii Mateusza w cerkiewnosłowiańskich lekcjonarzach krótkich*, Warszawa 2013, s. 137–151.

¹¹ *Евангелие от Иоанна...*, s. 18 (I paginacji).

¹² J. Ostapczuk, *Cerkiewnosłowiański przekład liturgicznych perykop okresu Paschalnego...*, s. 105–148.

¹³ Przykładem mogą być najstarsze rękopisy tetraewangelii (Galicka, Mariańska, Zografska), w których do tekstu ewangelicznego wprowadzono bardziej szczegółowy podział na perykopy (oznaczenia zostały umieszczone na marginesach) i dołączono do nich nowy – sporządzony w późniejszym okresie – wykaz czytań liturgicznych. Aparat liturgiczny XI-wiecznego Kodeksu Zografskiego datowany jest dopiero na koniec XII wieku, XII-wiecznego Kodeksu Dobromira na drugą połowę XIV w., napisanej zaś w 1144 r. tetraewangelii Galickiej na wiek XIV, por. ibidem, s. 96.

¹⁴ O innych typach lekcjonarzy: ibidem, s. 58–61 i 73–91.

¹⁵ Np. „e” = ε od gr. εβδομάδα (tydzień), „k” = κ od gr. κυριακή (niedziela).

triodnego, w których umożliwiały one celebrację liturgii, np. lekcjonarz niedzielny (Ik) tylko w niedziele (oraz niekiedy w inne dni¹⁶).

Spośród wszystkich 4 starych druków lekcjonarzy trzy¹⁷ to tzw. lekcjonarze niedzielne, a właściwie to apostoły-ewangeliarze. Są to więc księgi, w których lekcje z Apostoła i perykopy z Ewangelii zostały ułożone naprzemiennie.

Taki typ ksiąg – apostołów-ewangeliarzy – znany jest również w słowiańskiej tradycji rękopiśmiennej. Jednak kodeksy tego typu są stosunkowo późne (od II poł. XIII w.), a ich cechy strukturalne, np. zapisanie tylko fragmentów z Apostoła lub Ewangelii; podwójna numeracja lekcji z Apostoła (ciągła) i perykop z Ewangelii (oddzielna) wskazują na wtórną genezę.

W cerkiewnosłowiańskiej tradycji rękopiśmiennej obok apostołów-ewangeliarzy pełnych, krótkich i sobotnio-niedzielnych znane były również – w późniejszym okresie¹⁸ – i apostoły-ewangeliarze niedzielne (I^{ak}). Zdecydowana ich większość (4 z 14) datuje się na wiek XV¹⁹. Najstarsze dwa manuskrypty tego typu powstały w wieku XIV²⁰, zaś najmłodsze (3) w wieku XVIII²¹. Najstarsze aprakosy niedzielne są to samodzielne księgi pochodzenia południowosłowiańskiego²². Młodsze kodeksy tego typu, wschodniosłowiańskiego pochodzenia, stanowią zazwyczaj część innych ksiąg liturgicznych i z uwagi²³ na właściciela, datę czy miejsce ich powstania uważane są za księgi unickie (grecko-katolickie)²⁴.

¹⁶ Np. w Wielki Czwartek i Wielki Piątek, Poniedziałek Paschalny i Wtorek Paschalny.

¹⁷ Czwarty lekcjonarz to ewangeliarz pełny, wydany w Kijowie w 1707 roku. Szerzej: J. Ostapczuk, *Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne z Ewangelii Mateusza...*, s. 160–162; „Та книга Нового Завета от святых горы Афонския в дар принесенная...”: о единственном старопечатном полном Евангелии-апракос (1707), [w:] *Афон и славянский мир. Сборник 3* (Материалы международной научной конференции, посвященной 1000-летию присутствия русских на Святой Горе. Киев, 21–23 мая 2015 г.), Святая Гора Афон 2016, s. 299–310.

¹⁸ Л. П. Жуковская, *Текстология и язык древнейших славянских памятников*, Москва 1976, s. 242; С. Ю. Темчин, *История формирования славянского краткоапракосного Евангелия: попытка обобщения*, „Slavia”, 66, s. 27.

Niektóre z aprakosów niedzielnych (np. U-379 – rękopis z Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie, zbiór A. S. Uwarowa nr 379) mają jednak starą leksykę, charakterystyczną dla kodeksów głągolicznych. А. С. Львов, *По поводу упоминания о Мефодии в календаре Охридского апостола*, [w:] *Изучение русского языка и источниковедение*, ред. Ф. Дубровина, Москва 1969, s. 52.

¹⁹ J. Ostapczuk, *Stan zachowania cerkiewnosłowiańskich rękopiśmiennych Ewangelii*, „Rocznik Teologiczny”, 52 (1–2), 2010, s. 93.

²⁰ Najstarsze lekcjonarze sobotnio-niedzielne są datowane już na wiek XIII (ibidem, s. 93).

²¹ Ibidem, s. 93.

²² Rękopis U-379 rozpoczął się, najprawdopodobniej, służebnikiem. *Сводной каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии, XIV век, выпуск 1 (Апокалипсис – Летопись Лаврентьевская)*, сост. О. А. Князевская, Н. А. Кобяк, А. Л. Лифшиц, Н. Б. Тихомиров, А. А. Турилов, Н. Б. Шеламанова, Москва 2002, s. 169–170 (nr 61 i 62).

²³ F. Dobrianski wskazał, że wymienione są w nich modlitwy do Jozafata, Benedykta, Bernarda, Dominika, itd., służba św. Antoniemu z Padwy, informacja o odpuszczeniu udzielonym przez Papieża wskazanie na napisanie rękopisu w 1693 roku w ówczesnie bazylijskim (w latach 1635–1839) klasztorze w Supraślu, przynależność rękopisu do duchownego lub biblioteki „reguły św. Bazylego Wielkiego” itd. Ф. Добрянский, *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковнославянских и русских*, Вильна 1882, s. 301, 303–305.

²⁴ Np. 5 rękopisów przechowywanych w Państwowej Bibliotece im. Eustachego i Emilii Wróblewskich w Wilnie. Ibidem, s. 299–308; С. Ю. Темчин, *О возможном балканском влиянии на структуру церковнославянских богослужебных книг ВКЛ и Польского Королевства*, „Studia Russica”, 18, Budapest 2000, s. 278–279.

W rękopiśmiennych apostołach-ewangeliarzach²⁵ niedzielnych (podobnie jak i sobotnio-niedzielnych) brak jest wyraźnej stabilności²⁶ w liczbie nowotestamentowych fragmentów liturgicznych. Ich skład w części tryodnej przedstawia się następująco²⁷:

– w pierwszym tygodniu po Wielkanocy fragmenty liturgiczne na wszystkie dni lub tylko na poniedziałek i wtorek;

– od drugiej niedzieli po Wielkanocy do Niedzieli Palmowej fragmenty liturgiczne tylko na niedziele²⁸ i niektóre święta przypadające w dni powszednie, np. Święto połowy Pięćdziesiątnicy (środa) i Wniebowstąpienie Pańskie (czwartek);

– w tygodniu Męki Pańskiej fragmenty liturgiczne na wszystkie dni tygodnia²⁹ lub tylko na czwartek, piątek i sobotę.

Niestabilność oraz niewielka ilość tekstu Pisma Świętego (w porównaniu do lekcjonarzy pełnych i krótkich) świadczą, że aprakosy niedzielne powstawały na zamówienie małych (prowincjonalnych) świątyń parafialnych³⁰, w których nabożeństwa eucharystyczne celebrowano przeważanie tylko raz w tygodniu³¹ – tzn. w niedziele oraz w wielkie święta. Liczba czytań z Apostoła i perykop z Ewangelii zapisana w lekcjonarzach niedzielnych nie umożliwia częstszego sprawowania Liturgii.

Za przedmiot badań została obrana struktura liturgiczna trzech starych druków apostołów-ewangeliarzy niedzielnych. pierwszy z nich ukazał się w przenośnej drukarni Pawła Domżiwa Lutkowicza Telicy w Uhercach w 1620 roku³². Drugi został wytłoczony w monasterze Brackim pw. Podwyższenia Świętego i Życiodajnego Krzyża w Łucku w 1640 roku³³. Trzeci i ostatni aprakos niedzielny wydrukowano w drukarni Stauropigialnego Bractwa pw. Zaśnięcia Bogurodzicy we Lwowie w 1706 roku³⁴.

Pierwszą częścią zdecydowanej większości lekcjonarzy jest tzw. synaksarion (czyli cykl tryodny), w którym wyróżnia się cztery lub pięć okresów.

Wszystkie stare druki apostołów-ewangeliarzy niedzielnych w okresie paschalnym, po święcie Pięćdziesiątnicy (liczącym w nich 36 tygodni) i Wielkiego Postu, mają wypisane w całości fragmenty nowotestamentowe na liturgie niedzielne oraz odsyłacze³⁵ do Ewangelii czytanych na jutrzniach³⁶. Tylko w aprakosie łuckim znajduje się

²⁵ Znany jest tylko jeden rękopis ewangeliarza niedzielnego – bez czytań z Apostoła. Jednak po perykopach ewangelicznych w języku cerkiewnosłowiańskim zapisane zostały perykopy w języku ruskim. Zabytek ten przechowywany jest w Lwowskim Muzeum Historycznym nr 133 (pocz. XVI w., 66 f.).

²⁶ Л. П. Жуковская, op. cit., 242.252; А. А. Алексеев, op. cit., s. 18.

²⁷ J. Ostapczuk, *Cerkiewnosłowiański przekład liturgicznych perykop okresu Paschalnego...*, s. 68.

²⁸ Niektóre rękopisy nie zawierają wszystkich niedziel. Л. П. Жуковская, op. cit., s. 242.

²⁹ Пор. Л. П. Жуковская, op. cit., s. 246; *Сводной каталог славяно-русских рукописных книг XIV век*, s. 169 (nr 61).

³⁰ А. А. Алексеев, op. cit., 174.

³¹ Л. П. Жуковская, op. cit., s. 241–242.

³² Literatura dotycząca aprakosu: J. Ostapczuk, *Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne z Ewangelii Mateusza...*, s. 165 (przypis nr 52).

³³ Literatura dotycząca aprakosu: ibidem, s. 157 (przypis nr 61); J. Ostapczuk, *Cyrylicki apostoł-ewangeliarz niedzielny z Drukarni Brackiej w Łucku (1640 r.)*, „Rocznik Teologiczny”, t. 57 (2), 2015, s. 169-201.

³⁴ Literatura dotycząca aprakosu: J. Ostapczuk, *Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne z Ewangelii Mateusza...*, s. 159 (przypis nr 71).

³⁵ Wyjątek stanowi jutrznia Niedzieli Palmowej, dla której perykopę Ewangelii zapisano w całości we wszystkich starych drukach aprakosów.

³⁶ Wyjątkiem jest jutrznia paschalna.

dotadowy odsyłacz do Ewangelii czytanej na niesporach święta Zmartwychwstania Pańskiego.

We wszystkich trzech lekcjonarzach w trzech wyżej wymienionych okresach zostały uwzględnione tylko dwa te same dni powszednie o szczególnym znaczeniu liturgicznym, są to: święto Wniebowstąpienia Pańskiego (jutrznia i liturgia)³⁷ oraz Sobota Wskrzeszenia Łazarza (jutrznia i liturgia). Pominięte zostały natomiast w nich poniedziałek i wtorek paschalny oraz święto Połowy okresu Pięćdziesiątnicy. Żaden nie ma fragmentów nowotestamentowych na poniedziałek po święcie Pięćdziesiątnicy i czwartek drugiego tygodnia po święcie Pięćdziesiątnicy, tzn. Boże Ciało. Na uwagę zasługuje fakt, że w drukowanych w XIX wieku we Lwowie i Wiedniu apostołach-ewangeliarzach niedzielnych³⁸ dni te są już uwzględnione, tzn.: *въ понедѣльникъ ст҃аго и животворщаго д҃сха и въ тоиже день ст҃би животворщени Троици огаз въ четвѣрткъ ѿ недѣли по сошествіи ст҃аго д҃сха. на праздникъ ст҃бишїа еухарїстїи*. Obecność tych czytań (szczególnie w dniu święta Bożego Ciała) jest zrozumiała, jeżeli uwzględni się drugą część ich tytułu³⁹: *въ употребленїе юношества греческо-кафолїческаго обряда*. Informacja ta lub jej podobne⁴⁰ znajdują się tylko w XIX-wiecznych drukach aprakosów niedzielnych.

Ostatnim okresem cyklu triodnego jest tydzień Męki Pańskiej. W dwóch lekcjonarzach – łuckim i lwowskim – uwzględniony został tylko jeden dzień – czwartek. W aprakosie łuckim znalazły się w całości fragmenty nowotestamentowe na jutrznię, liturgię oraz dwie perykopy na obrzęd umywania nóg. W aprakosie lwowskim są tylko fragmenty czytane na liturgii. Znajdują się one jednak na końcu księgi, na kartach nienumerowanych [4r–8r] razem ze spisem treści i *prokimenonami*. Żaden z trzech lekcjonarzy niedzielnych nie zawiera Dwunastu Ewangelii Męki Pańskiej.

Drugą częścią w większości lekcjonarzy jest tzw. menologion (czyli cykl minejny), w którym wyróżnia się 12 okresów, tzn. miesiący. Wszystkie druki omawianych aprakosów niedzielnych mają zapisane (w całości lub w postaci odsyłaczy) fragmenty nowotestamentowe na następujące dni:

– we wrześniu (6 dni): 1 (Początek indyktionu; liturgia⁴¹); 8 (Narodzenie Najświętszej Bogurodzicy; jutrznia⁴² i liturgia); niedziela przez świętem Podwyższenia Krzyża Świętego (liturgia⁴³); 14 (Święto podwyższenia Krzyża Pańskiego; jutrznia i liturgia); niedziela po święcie Podwyższenia Krzyża Pańskiego; liturgia⁴⁴; 26 (Zaśnięcie św. Jana Teologa; jutrznia⁴⁵ i liturgia).

³⁷ Odsyłacze Ewangelii jutrzni zostały podane w aprakosach z 1620 i 1706 roku. Odsyłacz Apostoła liturgii został podany tylko w aprakosie z 1640 roku.

³⁸ Szerzej: ibidem, s. 164–166.

³⁹ Tylko apostoły-ewangeliarze z lat 1855, 1863, 1872 i 1888 mają ten dodatek.

⁴⁰ Tzn.: *въ оучилищахъ* lub *стѣна греко-кафолїческаї церкви*.

⁴¹ Tylko w aprakosie lwowskim zapisano perykopę Ewangelii na jutrznię.

⁴² Tylko w aprakosie uhoreckim brak perykopy Ewangelii na jutrznię.

⁴³ We wszystkich lekcjonarzach lekcja z Apostoła ma odsyłacz do 22. niedzieli.

⁴⁴ We wszystkich lekcjonarzach lekcja z Apostoła (21. niedziela) i perykopa z Ewangelii (3. niedziela Wielkiego Postu) mają odsyłacze.

⁴⁵ W aprakosie uhoreckim perykopa na jutrznię została opuszczona, w dwóch pozostałych dla tej perykopy został zapisany odsyłacz (11. ewangelii Jutrzni Niedzielnej).

- w październiku (2 dni): 1 (Opieki Najświętszej Bogurodzicy; jutrznia⁴⁶ i liturgia⁴⁷); 26 (Wielkiego męczennika Dymitra z Tesalonik; liturgia⁴⁸);
- w listopadzie (3 dni): 1 (św. darmo leczących Kosmy i Damiana; liturgia⁴⁹); 8 (Sobór Arcystratega Michała i wszystkich św. mocy niebios; liturgia⁵⁰); 21 (Wprowadzenie najświętszej Bogurodzicy do świątyni; jutrznia⁵¹ i liturgia⁵²);
- w grudniu (4 dni): niedziela Świętych Praojców (liturgia⁵³); niedziela Świętych Ojców przed świętem Narodzenia Chrystusa (liturgia); 25 (Narodzenie Chrystusa; jutrznia⁵⁴ i liturgia); niedziela po święcie Narodzenia Chrystusa (liturgia⁵⁵);
- w styczniu (5 dni): 1 (Obrzezanie Pańskie; liturgia⁵⁶); Niedziela przed świętem Objawienia Pańskiego (liturgia); 6 (Objawienie Pańskie; jutrznia i liturgia); Niedziela po święcie Objawienia Pańskiego (liturgia⁵⁷); 30 (Sobór Trzech Wielkich Hierarchów i Nauczycieli Kościoła: Bazylego Wielkiego, Grzegorza Teologa i Jana Chryzostoma; liturgia);
- w lutym (1 dzień): 2 (święto Spotkania Pańskiego; liturgia⁵⁸);
- w marcu (1 dzień): 25 (Zwiastowanie Najświętszej Marii Pannie; jutrznia⁵⁹ i liturgia);
- w kwietniu (1 dzień): 23 (Wielkiego Męczennika Jerzego; liturgia⁶⁰);
- w maju – brak świętych i świąt;

⁴⁶ W aprakosie uhoreckim brak perykopy Ewangelii na jutrznię. W dwóch pozostałych jest odsyłacz (do karty 130. i 75.).

⁴⁷ Perykopa z Ewangelii została zapisana w formie odsyłacza (do św. Narodzenia Bogurodzicy).

⁴⁸ Tylko w aprakosie lwowskim została zapisana (w formie odsyłacza do św. św. Męczenników Machabeuszy) perykopa na jutrznię.

⁴⁹ Tylko w aprakosie lwowskim została zapisana (w całości) perykopa na jutrznię.

⁵⁰ Tylko w aprakosie lwowskim została zapisana (w całości) perykopa na jutrznię.

⁵¹ W aprakosie uhoreckim perykopa na jutrznię została opuszczona, w dwóch pozostałych do tej perykopy zapisano odsyłacz (do karty 130 i 75).

⁵² Lekcja z Apostoła i perykopa z Ewangelii zostały zapisane w postaci odsyłaczy.

W aprakosie uhoreckim i lwowskim odsyłacz lekcji kieruje do święta Opieki Najświętszej Bogurodzicy (1 X), zaś perykopa do święta Narodzenia Najświętszej Bogurodzicy (9 IX).

W aprakosie łuckim odsyłacz lekcji i perykopy kieruje tylko (SIC!) do święta Opieki Najświętszej Bogurodzicy (1 X).

⁵³ We wszystkich aprakosach lekcja (do 29. niedzieli) i perykopa (do 28. niedzieli (karty 59, 87, 51) zostały zapisane w postaci odsyłaczy.

⁵⁴ We wszystkich aprakosach perykopa jutrzni została zapisana w postaci odsyłaczy (do drugiej połowy (2. *zaczęła*) perykopy czytanej na liturgii w święto Ojców przed świętem Narodzenia Chrystusa na święto kart 99, 149, 88).

⁵⁵ We wszystkich aprakosach lekcja została zapisana w postaci odsyłaczy (do 20. niedzieli).

⁵⁶ Tylko w aprakosie lwowskim została zapisana (w całości) perykopa na jutrznię.

⁵⁷ We wszystkich aprakosach lekcja została zapisana w formie odsyłaczy (do 25. niedzieli).

⁵⁸ Tylko w aprakosie łuckim perykopa na jutrznię została zapisana jako odsyłacz (do drugiej części perykopy liturgicznej tego dnia (karta 162)).

⁵⁹ W aprakosie uhoreckim perykop jutrzni nie została zapisana, zaś w dwóch pozostałych aprakosach została zapisana w postaci odsyłacza (do karty 130. i 75.).

⁶⁰ Tylko w aprakosie lwowskim została zapisana (w całości) perykopa na jutrznię.

Perykopa liturgii we wszystkich aprakosach została zapisana jako odsyłacz (do dnia 26.10 – świętego Wielkiego męczennika Dymitra z Tesalonik).

– w czerwcu (3 dni): 24 (Narodzenie św. Proroka Jana Chrzciciela; jutrznia⁶¹ i liturgia⁶²); 29 (św. Apostołów Piotra i Pawła; jutrznia⁶³ i liturgia); 30 (Sobór Świętych Dwunastu Apostołów; liturgia⁶⁴);

– w lipcu (1 dzień): 20 (Proroka Eliasza; liturgia⁶⁵);

– w sierpniu (4 dni): 1 (św.św. siedmiu braci Machabeuszy; liturgia⁶⁶); 6 (Przemienienie Pańskie; jutrznia i liturgia); 15 (Zaśnięcie Najświętszej Bogurodzicy; jutrznia⁶⁷ i liturgia⁶⁸); 29 (Ścięcie głowy św. Jana Chrzciciela; liturgia⁶⁹).

Oprócz wyżej wymienionych dni tylko w lekcjonarzu łuckim zostały uwzględnione ponadto następujące święta: 9.09 (św.św. Joachima i Anny; liturgia); 23.09 (poczęcie św. Jana Chrzciciela; liturgia⁷⁰); 9.12 (Poczęcie przez św. Annę Przenajświętszej Bogurodzicy; liturgia⁷¹); 3.02 (św. Symeona Sprawiedliwego; liturgia⁷²). W tym też lekcjonarzu w dniu 1 sierpnia oprócz św. św. siedmiu braci Machabeuszy zapisano również Wspomnienie świętego drzewa Krzyża Pańskiego (пронсхожденіе чѣнаго крѣта) oraz fragmenty nowotestamentowe (lekcję i perykopę) na poświęcenie wody (odsyłacze kierują do kart 163; święto Zwiastowania i 9: 4. niedziela po Zmartwychwstaniu) oraz liturgię (jako odsyłacze do 14.09 – święta podwyższenia Krzyża Pańskiego; karta 135). Obecność w lekcjonarzu z Łucka Wspomnienia świętego drzewa Krzyża Pańskiego można tłumaczyć wezwaniem drukarni, w której została wytłoczona ta pozycja – tzn. monasteru Brackiego pw. Podwyższenia Świętego i Życiodajnego Krzyża.

Łucki apostoł-ewangeliarz niedzielny ma nie tylko więcej świąt w cyklu minejnym, lecz jest też większy objętościowo – ma prawie 300 kart (podczas gdy dwa pozostałe stare druki aprakosów niecałe 150⁷³)⁷⁴. Oprócz fragmentów nowotestamentowych

⁶¹ Tylko w aprakosie lwowskim nie została zapisana perykopa na jutrznię.

W dwóch pozostałych aprakosach perykopa na jutrznię została zapisana jako odsyłacz (do perykopy liturgicznej tego samego święta (3. *zaczało*).

⁶² We wszystkich aprakosach lekcja z Apostoła została zapisana jako odsyłacz (do Niedzieli Seropustnej).

⁶³ Tylko w aprakosie lwowskim nie została zapisana perykopa na jutrznię.

W dwóch pozostałych aprakosach perykopa na jutrznię została zapisana jako odsyłacz (11. Ewangelii jutrzni niedzielnej).

⁶⁴ We wszystkich aprakosach lekcja została zapisana jako odsyłacz (do 10. niedzieli).

⁶⁵ Tylko w aprakosie lwowskim została zapisana (w całości) perykopa na jutrznię.

⁶⁶ We wszystkich aprakosach lekcja z Apostoła została zapisana jako odsyłacz (do 1. Niedzieli; Wszystkich Świętych).

⁶⁷ Tylko w aprakosie lwowskim nie została zapisana perykopa na jutrznię. W dwóch pozostałych aprakosach perykopa na jutrznię została zapisana jako odsyłacz (do święta Narodzenia Najświętszej Bogurodzicy).

⁶⁸ We wszystkich aprakosach zarówno lekcja, jak i perykopa, zostały zapisane jako odsyłacz (do święta Narodzenia Najświętszej Bogurodzicy).

⁶⁹ Tylko w aprakosie lwowskim została zapisana perykopa na jutrznię.

⁷⁰ Lekcja z Apostoła (do karty 132.) i perykopa z Ewangelii (do święta narodzenia św. Jana Chrzciciela) mają odsyłacze.

⁷¹ Lekcja z Apostoła i perykopa z Ewangelii zostały zapisane jako odsyłacze – do święta św.św. Joachima i Anny 9 IX).

⁷² Zarówno lekcja, jak i perykopa, zostały zapisane jako odsyłacze (lekcja do 5. niedzieli Wielkiego Postu, perykopa do Ewangelii jutrzni święta Spotkania Pańskiego).

⁷³ Lekcje i perykopy w aprakosie łuckim zajmują 181 kart.

⁷⁴ Dokładne dane o aprakosach: J. Ostapczuk, *Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne z Ewangelii Mateusza...*, s. 156–159.

lekcjonarz łucki zawiera również część eucharystyczną – tzn. różne teksty liturgiczne (modlitwy – przed Liturgią Świętą, wieczorne, poranne, przygotowujące do Komunii Świętej – i akatyst)⁷⁵.

Poza dwoma głównymi częściami lekcjonarzy (synaksarionu i menologionu) w aprakosach wyróżnia się kilka innych części, które umieszczano zwykle na końcu ksiąg. W starych drukach apostołów-ewangeliarzy poza okresem tryodnym i minejnym wyróżnić można następujące części⁷⁶:

- we wszystkich trzech aprakosach jedenaście Ewangelii jutrzni niedzielnych⁷⁷;
- w aprakosie uhoreckim (f. 124r) i lwowskim (f. 119r) informacje o Apostołach i Ewangelii czytanych w święta Bogurodzicy;
- tylko w aprakosie lwowskim zostały podane informacje o lekcjach i perykopach czytanych w dniu pamięci różnych świętych (f. 114v–118v) oraz wykaz prokimenonów (m.in. niedzielnych, wybranym świętym, ogólnym świętym; na kartach z oddzielną foliacją [8r–9v]).

Wiadomo, że liczba fragmentów nowotestamentowych już w rękopiśmiennych lekcjonarzach niedzielnych (oraz innych typach aprakosów) nie była stabilna⁷⁸. Zarówno rękopiśmienne, jak i drukowane, księgi liturgiczne były adresowane do konkretnych odbiorców, a zawarte w nich teksty miały zabezpieczyć wymagania lokalnych tradycji liturgicznych, ściśle związanych z miejscowym kultem różnych świąt i świętych. Tym też zapewne można tłumaczyć różnorodność liczby fragmentów nowotestamentowych (szczególnie w okresie minejnym) trzech starych druków apostołów-ewangeliarzy niedzielnych, które jako nieduże pod względem wielkości⁷⁹ i objętości⁸⁰ księgi mogły być wykorzystywane w życiu liturgicznym niewielkich wspólnot, a być może nawet w katechezie.

Pierwszy aprakos niedzielny ukazał się w zakładzie Pawła Domżiwa Lutkowicza Telicy, który, najprawdopodobniej, śluby zakonne złożył w Ławrze w Kijowie, a fachu drukarskiego uczył się w Wilnie⁸¹. Własną działalność drukarską rozpoczął on w 1617 roku w Uhercach, gdzie do 1621 roku działał pod patronatem Aleksandra Fedorowicza Szeptyckiego. W tym czasie (wspólnie z diakonem Sylwestrem) wydał trzy niewielkie pozycje. Dwie pierwsze to:

⁷⁵ Dokładny wykaz części eucharystycznej: ibidem, s. 158–159.

⁷⁶ Znajdują się w nich również Paschalia, spis treści, słowo do czytelnika czy dedykacja. W aprakosie lwowskim spis treści znajduje się na końcu z oddzielną numeracją (Iv–IIIv).

⁷⁷ W aprakosie łuckim jedenaście Ewangelii Jutrzni Niedzielnych zostało umieszczonych po okresie paschalnym (f. 28v–37r).

⁷⁸ Por. Сергий архиепископ (Спасский), *Полный месяцеслов Востока*, t. 1, Владимирь 1901, s. 28; Л. П. Жуковская, *Еще о текстологии месяцеслова Евангелия (по датированным древнерусским апракосам XI–XII вв.)*, „Труды Отдела древнерусской литературы”, t. 48, 1993, s. 81–87; О. В. Лосева, *Русские месяцесловы XI–XIV веков*. Москва 2001, s. 5.37; *Периодизация древнерусских месяцесловов XI–XIV в.*, „Древняя Русь”, 4, s. 14; J. Ostapczuk, op. cit., 335–380.

⁷⁹ Wszystkie aprakosy są to księgi 8°.

⁸⁰ Jak wskazują tytuły, apostoły-ewangeliarze niedzielne zawierały fragmenty nowotestamentowe na „święta pańskie i świętych”.

⁸¹ В. П. Колосова, *Иван Вышенский и Павел Домжив-Люткович*, [w:] *Федоровские Чтения 1979*, Москва 1982, s. 26.

– *Събраніе въкратце словес от божественнаго писаніа и з объясненіем изложеніа святыхъ апостоль, двуналесяти артикуловъ православнои вери. Выдруковано коштом и накладом благочестиваго его милости папа Александра Шептицькаго з Шептич. Працею и старанием иеромонаха Павла Домжива-Дютковича і еродиакона Силвестра. В Угорцах. Року 1618, марта 30 дня*⁸²;

– oraz w 1619 roku niezachowany *Часослов, або молитвослов* (na końcu którego umieszczono *Краткий хронологический летописец*)⁸³.

Trzecim uhoreckim drukiem Pawła Telicy był pierwszy w historii cyrylickiego drukarstwa apostoł-ewangelarz niedzielny z 1620 roku.

Tytuły tych i późniejszych⁸⁴ niewielkich ksiąg tłoczonych przez Telicę wpisują się w krąg dzieł o charakterze liturgicznym i kulturalno-oświatowym⁸⁵. Również jego wcześniejsza działalność (jako przełożonego monasterów w Mińsku i Pińsku) poświadcza, że była to osoba nieustannie sprzeciwiająca się wprowadzeniu unii, z którą kontakt utrzymywał nawet przebywający na Górze Athos Jan Wiszeński⁸⁶.

Drugi apostoł-ewangelarz niedzielny został wydrukowany w drukarni monasteru Bractwa łuckiego, które zostało założone w 1617 roku⁸⁷. Swej działalności nie wiązało ono początkowo z tłoczeniem ksiąg⁸⁸. Pojawienie się tam – w 1635 roku – drukarni uważane jest za przypadkowe⁸⁹ i związane jest pośrednio z Pawłem Telicą, który w latach 1625⁹⁰–1628⁹¹ przebywał i działał w Łucku. Po jego śmierci w 1634 roku⁹² diakon

⁸² O tej pozycji: Я. Запаско, Я. Исаевич, *Памятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків виданих на Україні*, Кн. I (1574–1700), Львів 1981, nr 114; Ф. П. Максименко, *Кирилличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках (1574–1800)*, Львів 1975, nr 207; Т. Н. Каменева, А. А. Гусева, *Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. Каталог изданий хранящихся в Государственной библиотеке СССР имени В.И. Ленина, Вып. 1. 1574 г. – 1 половина XVII в.*, Москва 1976, nr 26.

⁸³ Я. Запаско, Я. Исаевич, *op. cit.*, nr 122.

⁸⁴ Paweł Telica drukował również inne niewielkie objętościowo księgi, np. w Łucku w 1628 roku *Lament i Epikidion albo wiersze żałobne*; w monasterze we wsi Czorna w 1629 roku *Часослов і Dialog albo rozmowa człowieka o śmierci*.

⁸⁵ В. П. Колосова, *Новые данные к биографии Павла Домжив-Лютковича*, [w:] *Федоровские Чтения 1982*, Москва 1987, s. 121.

⁸⁶ В. П. Колосова, *Иван Вишенский...*, s. 26. Szerzej o tym przeciwniku ekspansji unii patrz w najnowszej publikacji С. В. Шумило, *Старец Иоанн Вишенский: афонский подвижник и православный писатель-полемист. Материалы к жизнеописанию «блаженной памяти великого старца Иоанна Вишенского Святогорца»*, Киев 2016.

⁸⁷ J. Isajewycz, *Z dziejów parafialnych bractw cerkiewnych w metropolii kijowskiej od XVI do XX wieku*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, t. 3, 2005, s. 135.

⁸⁸ А. С. Петрушевич, *Сводная Галицкорусская летопись с 1600 по 1700 год*, Львів 1874, s. 52–54; I. I. Огієнко, *Історія українського друкарства, Історично-Бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII в.в. (Т. I)*, (Збірник Фільмольгічної Секції Науково Товариства ім. Шевченка, Т. XIX–XX–XXI), Львів 1925 (przedruk Київ 1994), s. 234; С. Горін, *Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст. Функціонування і місце у Волинському соціумі*, Київ 2012, s. 192.

⁸⁹ I. I. Огієнко, *op. cit.*, s. 234.

⁹⁰ Dlatego też niekiedy powołanie drukarni ustala się na 1625 rok. *Ibidem*, s. 234.

⁹¹ Jako datę ich przyjazdu wskazuje się niekiedy rok 1628 (Я. Д. Исаевич, *Преемники первопечатника*, Москва 1981, s. 89). Pierwsze druki wydane zostały w Łucku w 1628 roku, a w dokumentach jako członkowie monasteru brackiego wymienieni są oni tylko w roku 1628 (С. Горін, *op. cit.*, s. 236).

⁹² Zmarł on w monasterze pw. Przemienienia Pańskiego we wsi Czorna nad rzeką Horyń (I. I. Огієнко, *op. cit.*, s. 234–238; А. Kawecka-Gryczowa, К. Korotajowa, W. Krajewski, *Друкарзе давней Польши, od XV до XVIII wieku*, Z. 6: Małopolska – Ziemie Ruskie, Wrocław–Kraków 1960, s. 133).

Sylwester w 1635 roku na mocy testamentu przekazał drukarnię wraz z księgozbiorem⁹³ bractwu⁹⁴.

Drugi stary druk lekcjonarza niedzielnego ukazał się w Łucku w okresie największej aktywności bractwa⁹⁵. W tym czasie biskupem łuckim był Atanazy Puzyna (1633–1650)⁹⁶, żarliwy obrońca prawosławia na Wołyniu i „najuczeńszy z Rusinów dyzunitów”⁹⁷. Niektóre egzemplarze aparakosu łuckiego mają dedykację poświęconą właśnie jemu⁹⁸. Bractwo łuckie przez ponad sto lat wspierało Kościół prawosławny na Wołyniu, a jego wydawnictwa⁹⁹ były głównym orężem polemiki z unitami i podnosiły stan świadomości religijnej wyznawców prawosławia¹⁰⁰.

Trzeci i ostatni cyrylicy stary druk lekcjonarza niedzielnego został wydany w 1706 roku w drukarni Stauropigialnego Bractwa pw. Zaśnięcia Bogurodzicy we Lwowie, które zostało założone w latach 80. XVI wieku. Do poł. XVII wieku bractwo odgrywało szczególną rolę w życiu religijnym cerkwi. Jednak od drugiej połowy XVI wieku jego znaczenie zaczęło maleć. Przez wiele lat bractwo sprzeciwiało się przyjęciu unii i narzucaniu jej innym ośrodkom prawosławnym. Dopiero w 1709 roku ostatecznie uległo presji i przyjęło unię¹⁰¹.

Również ostatni apostoł-ewangeliarz niedzielny został wytłoczony, w, co prawda, osłabionym już bardzo ośrodku zachowującym jeszcze wiarę prawosławną. Lekcjonarze niedzielne drukowane w oficynach prawosławnych mogły być również wykorzystane przez niektórych członków Kościoła rzymskokatolickiego obrządku wschodniego (tzw. unickiego czy greckokatolickiego)¹⁰². Aparakosy, które zostały zastąpione w Kościele prawosławnym przez tetraewangelie, w greckokatolickim były wypierane przez mszały¹⁰³, których częścią składową, obok kilku innych ksiąg liturgicznych, są właśnie lekcjonarze. To zapewne tłumaczy wykorzystanie w XIX wieku przez Kościół greckokatolicki w teologicznej i katechetycznej edukacji niewielkich pod względem wielkości i objętości ksiąg apostołów-ewangeliarzy niedzielnych. O ile XIX-wieczne

⁹³ A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski, op. cit., s. 217.

⁹⁴ I. I. Огієнко, op. cit., s. 236; Т. Н. Каменева, А. А. Гусева, op. cit., s. 29; A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski, op. cit., s. 135; В. П. Колосова, op. cit., s. 31.

⁹⁵ Bractwo otrzymało statut stauropigialnego. Nadał go patriarcha jerozolimski Teofanes w 1620 roku (J. Isajewycz, op. cit., 135).

⁹⁶ A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, „Elpis”, t. 25–26, 2012, s. 346.

⁹⁷ M. Nagielski, *Puzyna Aleksander z Kozielska h. Oginiec*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, red. S. Kieniewicz, t. XXIX, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 486.

⁹⁸ Aparakosy łuckie miały dedykacje poświęcone biskupowi łuckiemu i ostrogskiemu Atanazemu Puzynie (z Kozielska) lub podkomorzemu łuckiemu Hryhorowi Światopelk-Czetyrtyńskiemu. J. Ostapczuk, *Cyrylicy apostoł-ewangeliarz niedzielny...*, s. 179.

⁹⁹ W Łucku „przez bractwo” zostały wydane zaledwie trzy pozycje. Dwie pierwsze w 1628 roku i trzecia w 1640 roku.

¹⁰⁰ A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003, s. 45; *Bractwa cerkiewne...*, s. 346, 359.

¹⁰¹ J. Isajewycz, op. cit., s. 138; Д. Зубрицький, *Хроніка ставропігійського братства*, Львів 2011, s. 226.

¹⁰² W Kościele unickim bardzo długo były wykorzystywane prawosławne księgi liturgiczne (niekiedy poprawione), a do 1720 roku używano prawosławnego i łacińskiego Symbolu Wiary. D. Ciołka, *Latynizacja Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej po synodzie zamojskim*, Białystok 2014, s. 99–112.

¹⁰³ A. Naumow, *Domus Divisa, Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej (Biblioteka Tradycji Literackich 18)*, Kraków 2002, s. 106.

aparakosy niedzielne należy traktować jako księgi typowo unickie, to już stare druki¹⁰⁴ lekcjonarzy niedzielnych za takowe mogą być jedynie uważane. Były one wydawane przez ośrodki prawosławne i kierowane głównie do prawosławnych, w przeciwnym razie można byłoby się w nich spodziewać śladów¹⁰⁵ transformacji kalendarza¹⁰⁶ greckokatolickiego i uwzględnienia łacińskich świętych¹⁰⁷ i świąt, takich jak np. Boże Ciało¹⁰⁸.

Stare druki apostołów-ewangelarzy niedzielnych nie były księgami popularnymi¹⁰⁹, mimo że były one zgodne z tradycją liturgiczną całego Kościoła prawosławnego i mogły być wykorzystywane w świątyniach, w których nabożeństwa eucharystyczne celebrowano tylko w niedziele. W porównaniu do Apostołów i tetraewangelii używanych w różnych ośrodkach religijnych, począwszy od wiejskich i skończywszy na monasterskich, apostoły-ewangelarze niedzielne były księgami mało praktycznymi. Ich wykorzystywanie w praktyce liturgicznej, uwzględniając liczbę fragmentów nowotestamentowych w okresie triodnym i minejnym, ograniczało się do niedziel i świąt, i miało charakter marginalny. Wydaje się, że apostoły-ewangelarze niedzielne pełniły funkcję pomocniczych ksiąg liturgicznych¹¹⁰. Duchowni mogli przynosić je ze sobą i wykorzystywać do celebracji nabożeństw w rzadko używanych małych świątyniach i kaplicach, które nie były zazwyczaj zaopatrzone w niezbędne księgi liturgiczne. Liczba czytań z Apostoła i perykop z Ewangelii zapisana w lekcjonarzach niedzielnych nie umożliwiały częstego sprawowania Liturgii, mimo to jednak zapewniała prowadzenie, choć ograniczonego do niedziel i świąt, to jednak stabilnego życia liturgicznego.

¹⁰⁴ Na uwagę zasługuje również wydanie w Supraślu czterech podobnych pozycji, tzn. lekcjonarzy, a właściwie ewangelarzy, pt. *Ewangelie na niedziele i święta całego roku według porządku Kościoła S. łacińskiego i greckiego z przydatkiem duchownych dla wiadomości rzeczy*. Zostały one wydane w latach 1742, 1760, 1776 i 1796. M. Cu-brzyńska-Leonarczyk, *Katalog druków supraskich*, Warszawa 1996, nr 127, 190, 226, 415).

¹⁰⁵ Wydawane sporadycznie przed synodem zamojskim 1720 roku cyrylickie księgi z łacińskimi nowościami były używane przez monasterie bazylikańskie i gorliwych zwolenników latynizacji. Jako przykład można podać wileński słuźebnik 1692 roku (ukończony w Supraślu w 1695 roku) zawierający wszystkie nowo wprowadzone teksty, zob. D. Ciołka, op. cit., s. 99–100.

¹⁰⁶ Niekontrolowana latynizacja została powstrzymana przez Sobór Zamojski z 1720 roku, którego postanowienia zostały zatwierdzone ostatecznie przez Papieża w 1724 roku.

¹⁰⁷ Por. przypis 23.

¹⁰⁸ Ślady urządzania procesji w święto Bożego Ciała sięgają lat 30. XVII wieku.

¹⁰⁹ A. W. Woznesenski napisał, że z powodu różnych tradycji ksiąg liturgicznych, nie mogłyby być one nawet wydrukowane w Moskwie. A. B. Вознесенский, *К истории славянской печатной Псалттри. Московская традиция XVI–XVII веков, Простая Псалтирь*, Москва–С.-Петербург 2010, s. 37 (przypis nr 164).

¹¹⁰ W praktyce liturgicznej kapłani czasami używają nazwy mała lub *trebnaja* Ewangelia, na określenie niedużej, poręcznej księgi z tekstem Dobrej Nowiny.

SUMMARY

Abp Jeremiasz (Jan Anchimiuk), Jerzy Ostapczuk

Liturgical tradition of the early printed Church Slavonic Sunday Apostle-Gospel Lectionaries

Keywords: Apostle-Gospel, cyrillic print, Uherce, Luck, Lvov

The article is devoted to the analysis of the liturgical tradition of the early printed Church Slavonic Sunday Apostle-Gospel Lectionaries, from Uherce (1620), Luck (1640) and Lvov (1706). These very rare and almost forgotten by Slavs liturgical books with text of Holy Scripture appeared in Printing Houses owned by Orthodox printers and Brotherhoods. Detailed description of two liturgical parts (Synaxarion and Menologion) proved the existence of differences in liturgical traditions of these early printed Sunday lectionaries. Absence of the “Corpus Christi” in the Synaxarion and Roman-Catholic Saints in the Menologion proved that these books were supposed to be used primarily by Orthodox clergy. Sunday Apostle-Gospel lectionaries were portable books used mostly in small churches and chapels, that were not equipped with necessary liturgical books set.